

ਪੰਜਾਬ

Lecturer Cadre

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Political Science)

ਵਾਲੀਅਮ - 1

INDEX

UNIT	CHAPTER TITLE	P.N.
1	ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨੀਤੀ	
	ਭਾਗ-1: ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Governance)	
	❖ ਸ਼ਾਸਨ (Governance)	1
	ਭਾਗ-2- ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (Accountability & Control)	
	❖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ (Legislative control over the executive)	8
	❖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਬਜਟ ਨਿਯੰਤਰਣ (Administrative and Budgetary control)	9
	❖ ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤਰਣ (Control Through Parliamentary Committees)	11
	❖ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਆਇਕ ਨਿਯੰਤਰਣ (Judicial Control over Legislature & Executive)	12
	❖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Administrative Culture)	14
	❖ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਧਾਰ (Corruption & Administrative Reforms)	16
	ਭਾਗ-3: ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ	
	(Institutional Mechanisms for Good Governance)	
	❖ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ (Right to Information Act)	19
	❖ ਲੋਕਪਾਲ ਅਤੇ ਲੋਕਾਯੁਕਤ (Lokpal and Lokayukta)	21
	ਭਾਗ-4: ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Planning & Development)	
	❖ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ (Decentralized Planning)	24
	❖ ਆਰਥਿਕ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ (Economic Planning) - ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ	26
	❖ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ (NITI Aayog)	28
	❖ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ (Sustainable Development)	30
	❖ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਿਕਾਸ (Participatory Development)	30
	❖ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ (E-Governance)	32
	ਭਾਗ-5: ਜਨਤਕ ਨੀਤੀ(Public Policy)- ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ	
	❖ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀ (Public Policy)	34
	❖ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀ (Public Policy in Indian Context)	36

2	ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	40
3	ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਗ-1- ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ/ ਪਹੁੰਚ ❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Political System) 132 ❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Political Culture) 139 ❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Political Socialisation) 142 ❖ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ (Comparative Politics) 143 ਭਾਗ-2: ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (State Theory) ❖ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ (In Capitalist & Socialist Societies) 150 ❖ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਸਿਧਾਂਤ (Globalization and Nation-State Theory) 158 ਭਾਗ-3: ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਵਾਦ ❖ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਵਾਦ 160 ❖ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਵਾਦ (Liberal Constitutionalism) 164 ਭਾਗ-4: ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਣਤਰ- ELITES ❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (Political Elites) 168 ਭਾਗ-5: ਚੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (Electoral & Processes) ❖ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 172 ❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ(Party System) 175	
4	ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ❖ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀਕਰਨ (Regionalization in India) 180 ❖ ਖੇਤਰੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (Regional Disparities) 186 ❖ ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਮੰਗ 187 ❖ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ (Bureaucracy) 190	
5	ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧ ਭਾਗ-1: ਪਹੁੰਚਾਂ / ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Approaches) ❖ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (Idealism) 199 ❖ ਯਥਾਰਥਵਾਦ (Realism) 201 ❖ ਮਾਰਕਸਵਾਦ (Marxism) 208 ❖ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦ (Neoliberalism) 212	

ਭਾਗ-2- ਸੰਕਲਪ (Concepts)	
❖ ਰਾਜ (State)	215
❖ ਰਾਜਕੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਾਜਕੀ ਅਦਾਕਾਰ (State & Non-State Actors)	218
❖ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (Concept of Power)	220
❖ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (Concept of Sovereignty)	223
❖ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Security)	226
ਭਾਗ-3 - ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (United Nations)	
❖ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ	227
ਭਾਗ-4: ਅਮਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Peace & Development Perspectives)	
❖ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ (Humanitarian Intervention)	233
❖ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ (International Law)	236
❖ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਦਾਲਤ (ICC)	242
ਭਾਗ-5: ਗਲੋਬਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੂਹ	
❖ WTO (ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ)	245
❖ G20 (ਜੀ-20)	249
❖ ਬ੍ਰਿਕਸ (BRICS)	251
ਭਾਗ-6: ਖੇਤਰੀ ਸੰਗਠਨ (Regional Organizations)	
❖ ਯੂਰਪੀਅਨ ਯੂਨੀਅਨ (European Union - EU)	255
❖ ਸਾਰਕ (SAARC) ਅਤੇ ਆਸੀਆਨ (ASEAN): ਖੇਤਰੀ ਸੰਗਠਨ	258
❖ ਆਸੀਆਨ (ASEAN)	260
ਭਾਗ-7-ਸਮਕਾਲੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ	
❖ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੱਤਵਾਦ	265
❖ ਨਿਸ਼ਸਤਰੀਕਰਨ (Disarmament)	268
❖ ਜਲਵਾਯੂ ਪਰਿਵਰਤਨ (Climate Change)	272
❖ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ (Human Rights)	279
❖ ਪ੍ਰਵਾਸ (Migration)	285

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨੀਤੀ

ਭਾਗ-1: ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Governance)

ਸਰਕਾਰ (Government)

- **ਰਵਾਇਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ:** ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸਰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: **ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ** (Legislature), **ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ** (Executive) ਅਤੇ **ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ** (Judiciary)।
- **ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਦਾਇਰਾ:** ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- **ਆਧੁਨਿਕ ਬਦਲਾਅ:** ਉਦਾਰੀਕਰਨ (Liberalization) ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ (Privatization) ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿੱਚ, 'ਸਰਕਾਰ' ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਸ਼ਾਸਨ' (Governance) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਨ (Governance)

- ਸ਼ਾਸਨ ਨਿਯਮਾਂ, ਅਭਿਆਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸੰਗਠਨ, ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ, ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ 'ਸਰਕਾਰ' (ਰਾਜ) ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ, ਗੈਰ-ਲਾਭਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (NGOs), ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ **ਫੈਸਲੇ ਕਿਵੇਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ** ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ **ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸ ਕੋਲ ਹੈ**।

ਸੁਸ਼ਾਸਨ (Good Governance): ਧਾਰਨਾ

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਸ਼ਾਸਨ' (Good Governance) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 1989 ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ (World Bank) ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ।

- **ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ:** ਪੀਅਰੇ ਅਤੇ ਪੀਟਰਸ (Pierre and Peters) ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ 'ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਚੈਂਬਰ' ਸੀ।
- **ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ:** ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼ (IMF) ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਲੋਬਲ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਆਯਾਮ (ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਨੁਸਾਰ):

ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਦੱਸੇ:

1. ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ (Public Sector Management)
2. ਜਵਾਬਦੇਹੀ (Accountability)
3. ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ (Legal Framework of Development)
4. ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Transparency and Right to Information)

ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੀ 1992 ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ: "ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ (Power) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

'ਗਵਰਨੈਂਸ ਐਂਡ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ' (Governance and Development) ਨਾਮਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ, ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ (Catalyst) ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ (Inclusive) ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਰੂਪ (ਸੰਸਦੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਫੌਜੀ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕ)।
- ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ।
- ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮਰੱਥਾ।

ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ (The Pillars of Good Governance)

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (UN) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **ਸੁਸ਼ਾਸਨ** ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

- **ਜਵਾਬਦੇਹੀ (Accountability):** ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਜਨਤਾ ਜਾਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ (Stakeholders) ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- **ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ (Transparency):** ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਸਕਣ।
- **ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ (Rule of Law):** ਨਿਰਪੱਖ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- **ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ/ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ (Responsiveness):** ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- **ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ਤਾ (Equity and Inclusiveness):** ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ—ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰਨ।
- **ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ (Effectiveness and Efficiency):** ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਜਿਹੇ ਨਤੀਜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- **ਜਨ-ਭਾਗੀਦਾਰੀ (Participation):** ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ (ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ) ਕੋਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣਾ।
- **ਸਹਿਮਤੀ-ਮੁਖੀ (Consensus-Oriented):** ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਹਿਮਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾਉਣਾ।

ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ (Key Types of Governance)

1. **ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸ਼ਾਸਨ (Corporate Governance):** ਇਹ ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਬੋਰਡ ਆਫ਼ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼, ਸ਼ੇਅਰਧਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।
2. **ਜਨਤਕ/ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਨ (Public/Political Governance):** ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ (State) ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਂਦੇ ਹਨ।
3. **ਗਲੋਬਲ/ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸ਼ਾਸਨ (Global Governance):** ਇਹ ਕਿਸੇ "ਵਿਸ਼ਵ ਸਰਕਾਰ" ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ UN, WTO, ਜਾਂ WHO) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਲਵਾਯੂ ਤਬਦੀਲੀ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. **ਆਈ.ਟੀ. ਅਤੇ ਡਾਟਾ ਸ਼ਾਸਨ (IT and Data Governance):** ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ IT ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਟਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਪਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ GDPR) ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ।

ਸ਼ਾਸਨ ਕਿਉਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ?

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

- **ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ:** ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ (Sustainable Development), ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੁੱਖ ਇੰਜਣ ਹੈ।
- **ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ:** ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਾਸਨ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਘੋਟਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜੋਖਮ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਦੌਰਾਨ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ: ਸ਼ਾਸਨ (Governance) ਪ੍ਰਬੰਧਨ (Management) ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਜਾਵੇ।
- ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ (Sovereign), ਸਮਾਜਵਾਦੀ (Socialist), ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ (Secular) ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ (Democratic Republic) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (DPSP) ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ।
- ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ, ਜਵਾਬਦੇਹੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਣਵੱਤਾਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਇੱਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕਦਮ: ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ

- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। 1950 ਅਤੇ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਧਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ/ਢਾਂਚਾਗਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।
- 1990 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ (ਰਵਾਇਤੀ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬਦੇਹ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲ) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਹੁਣ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (RTI), ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਲਈ ਯਤਨ, ਲੋਕ-ਮੁਖੀ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਉੱਨਤ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਚੋਣ ਜਾਬਤਾ (Civil Code of Conduct) ਆਦਿ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਹਨ।
- 73ਵੀਂ ਅਤੇ 74ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਸੂਚਕਾਂਕ (Good Governance Index)

- ਇਹ 25 ਦਸੰਬਰ 2019 ਨੂੰ 'ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਦਿਵਸ' ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
- ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਸੂਚਕਾਂਕ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸਾਧਨ (Uniform Tool) ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 1950 ਅਤੇ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ:

- ਸਕੱਤਰੇਤ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਮੇਟੀ (Secretariat Reorganization Committee), 1947
- ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ 'ਤੇ ਗੋਪਾਲਸਵਾਮੀ ਅੱਯੰਗਰ ਕਮੇਟੀ, 1949
- ਗੋਰਵਾਲਾ ਕਮੇਟੀ (Gorwala Committee), 1951

- ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਜਨਵਰੀ 1966 ਵਿੱਚ ਗਠਿਤ **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ** (Administrative Reforms Commission - ARC) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।
- ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ 1970 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਭਾਗ (Department of Personnel) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਧਾਰ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਰ ਭਲਾਈ' (Personnel and Training, Administrative Reforms, Public Grievances, Pensions and Pensioners' Welfare) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੂਰੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਉਪਾਅ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

ਨਾਗਰਿਕ ਚਾਰਟਰ (Citizen's Charter)

- ਨਾਗਰਿਕ ਚਾਰਟਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਲਾਗਤਾਂ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੁਣਵਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 68 ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਨਾਗਰਿਕ ਚਾਰਟਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Information)

- ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਲੋੜੀ ਗੁਪਤਤਾ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਪਨ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨੀ ਝੱਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
- ਇਸ ਲਈ, ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ (ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ।
- ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ 2001 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਸਮੇਤ ਕਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਸਨ।
- ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਸੰਸਦ ਨੇ 11 ਮਈ 2005 ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ (RTI Act) ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਅਕਤੂਬਰ 2005 ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ (Redressal of Citizens' Grievances)

- ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦੇ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- 1988 ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ (Directorate of Public Grievances) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ (Use of Information Technology - E-Governance)

- ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ (IT) ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
- ਰੇਲ, ਹਵਾਈ ਅਤੇ ਬੱਸ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਂਡੂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਰਿਕਾਰਡ (ਫਰਦ), ਜਨਮ-ਮੌਤ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ **ਗਿਆਨਦੂਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ** (Gyandoot Program) ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ 2000 ਵਿੱਚ ਸਟਾਕਹੋਮ ਪੁਰਸਕਾਰ (Stockholm Prize) ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 31 ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਪਤਕਾਰ ਫੀਸ ਅਧਾਰਿਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਭਾਅ, ਨਿਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਆਨਲਾਈਨ ਨਿਪਟਾਰਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ (Democratic Governance)

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (The Foundation)

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਹੈ:

- **ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Popular Sovereignty):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਰੋਤ ਜਨਤਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਜ਼ਤਾ (Legitimacy) ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ (ਲੋਕਾਂ) ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- **ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ (Rule of Law):** ਕਾਨੂੰਨ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਨਮਾਨੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।
- **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ (Political Pluralism):** ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ, ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ।
- **ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ (Equality and Justice):** ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ (ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਟੀਕਲ 14) ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੱਕ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ ਹੈ।
- **ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ (Protection of Rights):** ਮੌਲਿਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ (ਭਾਸ਼ਣ, ਸਭਾ, ਧਰਮ) ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਬੇਲੋੜੇ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੰਤਰ (Key Mechanisms)

- **ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ:** ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਬਾਲਗ ਮਤਾਧਿਕਾਰ (Universal Adult Franchise) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ) ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- **ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ:** ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਜਨਤਕ ਜਾਂਚ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ RTI ਐਕਟ, ਸੰਸਦੀ ਬਹਿਸਾਂ, ਅਤੇ CAG (ਕੰਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ) ਦੁਆਰਾ ਆਡਿਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- **ਨਾਗਰਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ:** ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਗ੍ਰਾਮ ਸਭਾਵਾਂ) ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਫੀਡਬੈਕ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
- **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ (Separation of Powers):** ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (Checks and Balances) ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ), ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ) ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (ਵਿਆਖਿਆ/ਸਮੀਖਿਆ) ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ/ਵੰਡ ਦੇ ਰੂਪ (Forms of Power Sharing)

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਵੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

- **ਲੇਟਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ (Horizontal Power Sharing):** ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ (ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ) ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡ।
- **ਖੜ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ (Vertical Power Sharing):** ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਘਵਾਦ—ਕੇਂਦਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ/ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ)।
- **ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ (Social Power Sharing):** ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਜਾਂ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈ (Affirmative Action) ਵਰਗੇ ਤੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ।

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਬਨਾਮ ਗੈਰ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ (Feature)	ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ (Democratic)	ਗੈਰ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ (Non-Democratic)
ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ (Leadership)	ਨਿਯਮਤ, ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।	ਅਕਸਰ ਤਾਕਤ, ਖਾਨਦਾਨੀ (Heredity), ਜਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰਾਹੀਂ।
ਜਵਾਬਦੇਹੀ (Accountability)	ਆਗੂ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਆਗੂ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
ਅਧਿਕਾਰ (Rights)	ਸੰਵਿਧਾਨ/ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਅਕਸਰ ਸੀਮਤ ਜਾਂ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ (Conflict Resolution)	ਗੱਲਬਾਤ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ।	ਅਕਸਰ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਦਮਨ (Suppression) 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

- **ਅਬਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ:** ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ: "ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ।"
- **ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਘਾਟਾ (Democratic Deficit):** ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ ਉਦੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਅਲਗਾਵ (Alienation) ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- **ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਬਨਾਮ ਸਿੱਧਾ ਲੋਕਤੰਤਰ:** ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾਮੁਖੀ (Representative) ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਲੋਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ), ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੱਧਾ ਲੋਕਤੰਤਰ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗ੍ਰਾਮ ਸਭਾ) ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਵਧੀਆ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਰਾਜ (State), ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ (Civil Society), ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (Individuals) ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਭਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸਤੰਭ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਜਵਾਬਦੇਹੀ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1. ਰਾਜ (State) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ: ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂਕਰਤਾ

ਰਾਜ ਕੋਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮੀ ਸ਼ਕਤੀ (Mandate) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਰੋਲ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਸਕੇ।

- ✓ **ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਿਆਂ:** ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ ਹਰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- ✓ **ਜਨਤਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ:** ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ, ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ—ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਬਣਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
- ✓ **ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੇ ਤੰਤਰ:** ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ 'ਲੇਟਵੀਂ ਜਵਾਬਦੇਹੀ' (Horizontal Accountability) ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਡਿਟ ਦਫ਼ਤਰ, ਓਮਬਡਸਮੈਨ (ਲੋਕਪਾਲ), ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕਮਿਸ਼ਨ—ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ:** ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗਾਰੰਟਰ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਸ਼ਣ, ਸਭਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਜਾਨ ਹਨ।

2. ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ (Civil Society) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ: ਵਾਚਡੌਗ (ਨਿਗਰਾਨ) ਅਤੇ ਪੁਲ ਵਜੋਂ

ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪੁਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ (NGOs), ਲੇਬਰ ਯੂਨੀਅਨਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ, ਮੀਡੀਆ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

- ✓ **ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਣਾ (ਨਿਗਰਾਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ):** ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਜਟ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਤ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਇਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਵਕਾਲਤ ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ:** ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁੱਦਿਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਲਵਾਯੂ ਤਬਦੀਲੀ, ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ, ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰ) ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ:** ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪੈਥੇ (Marginalized) ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਟੀਚਿਆਂ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਨਾਗਰਿਕ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ/ਤਾਲਮੇਲ:** ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਕਸਰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

3. ਵਿਅਕਤੀਆਂ (Individuals) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ: ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨੀਂਹ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਗਰਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਨ ਓਨਾ ਹੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਇਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ✓ **ਜਾਗਰੂਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ:** ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਇੱਕ ਜਾਗਰੂਕ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਪਡੇਟ ਰੱਖ ਕੇ, ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਕੇ, ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟਰਾਂ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਜੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ✓ **ਨਾਗਰਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ:** ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਭਾ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਸਥਾਨਕ ਵਾਲੰਟੀਅਰਿੰਗ (ਸੇਵਾ), ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਕੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਭਲਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- ✓ **ਵਿਵਿਧਤਾ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ:** ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣ। ਇਹ "ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ" ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਬੇਡਰੋਕ (ਨੀਂਹ) ਹੈ।
- ✓ **ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ:** ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਰੱਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੋਕ ਹਨ।

ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਸਾਰ (Summary of Interdependence)

ਖੇਤਰ (Sector)	ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ (Primary Focus)	ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ (Key Function)
ਰਾਜ (State)	ਅਥਾਰਟੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ (Authority & Service)	ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨਾ।
ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ (Civil Society)	ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ (Representation & Oversight)	ਵਕਾਲਤ ਕਰਨਾ, ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣੀ ਅਤੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ।
ਵਿਅਕਤੀ (Individuals)	ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ (Participation & Values)	ਜੁੜਨਾ, ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ।

ਭਾਗ-2- ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (Accountability & Control)

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ (Legislative control over the executive)

ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Legislature) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Executive) ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਮੁੱਖ "ਵਾਚਡੋਗ" (ਨਿਗਰਾਨ) ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਗਰਾਨੀ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ—ਜਿਸ ਕੋਲ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਰਹੇ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਵਿੱਤੀ ਨਿਯੰਤਰਣ (ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ - The Power of the Purse)

ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਵੀ ਰੁਪਿਆ (ਜਾਂ ਕਰੰਸੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕਾਈ) ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

- ✓ **ਬਜਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ:** ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੋਟਿੰਗ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਨੀਤੀਆਂ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਫੰਡ ਰੋਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਆਡਿਟ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ:** ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ (CAG) ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ 'ਲੋਕ ਲੇਖਾ ਕਮੇਟੀ' (Public Accounts Committee - PAC) ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪੈਸਾ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ (propriety) ਨਾਲ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਹਿਸਾਂ (Parliamentary Questions and Debates)

ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

- ✓ **ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ (Question Hour):** ਸੰਸਦੀ ਬੈਠਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਘੰਟਾ, ਜਿੱਥੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂ ਨੀਤੀਗਤ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਜ਼ੀਰੋ ਅਵਰ (Zero Hour):** ਇੱਕ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਤਰੀਕਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂਬਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਜਨਤਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦੇ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ✓ **ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਚਰਚਾਵਾਂ:** ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਮਤਿਆਂ (adjournment motions) ਰਾਹੀਂ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਰੁਖ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. ਨਿਗਰਾਨ ਕਮੇਟੀਆਂ (Oversight Committees)

ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਾ ਸਦਨ (House) ਅਕਸਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇਹ ਕੰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦੀ ਹੈ।

- ✓ **ਵਿਭਾਗੀ ਸਥਾਈ ਕਮੇਟੀਆਂ (Departmental Standing Committees):** ਇਹ ਕਮੇਟੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ, ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਸਦਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕਹੰਗਾਮੇ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਗ਼ੈਰ-ਪੱਖਪਾਤੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਇੱਕ ਸਪੇਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ✓ **ਸੰਯੁਕਤ ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀਆਂ (JPCs):** ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨੀਤੀਗਤ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਂਚਾਂ ਲਈ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਸਿੱਧੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੇ ਮਤੇ (Direct Accountability Motions)

ਇਹ ਉਹ "ਪਰਮਾਣੂ ਵਿਕਲਪ" (nuclear options) ਹਨ ਜੋ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਨਮਤ (mandate) ਹੈ।

- ✓ **ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਮਤਾ (No-Confidence Motion):** ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।
- ✓ **ਨਿੰਦਾ ਮਤਾ (Censure Motions):** ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਨੀਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖ਼ਤ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਲਈ ਇੱਕ ਰਸਮੀ "ਚੇਤਾਵਨੀ" ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਜਾਂਚ (Law-Making and Scrutiny of Delegated Legislation)

- ✓ **ਵਿਧਾਨਕ ਇਰਾਦਾ (Legislative Intent):** ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ✓ **ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਵਾਈ (Delegated Legislation):** ਅਕਸਰ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ "ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਪ-ਨਿਯਮ" ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਵਿਧਾਨਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ: ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਰਾਜਨੀਤਕਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ:

1. **"ਰਬੜ ਸਟੈਂਪ" ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ:** ਜੇਕਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਵੱਡਾ ਬਹੁਮਤ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਅਸਲੀ ਰੋਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂਬਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨਾਲੋਂ ਪਾਰਟੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।
2. **ਪੱਖਪਾਤ (Partisanship):** ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਵਰਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕਦੋਸ਼-ਪ੍ਰਤੀਦੋਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਠੋਸ ਨੀਤੀਗਤ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਿੱਛੇ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਨਿਪੁੰਨਤਾ/ ਮਾਹਰਤਾ ਦੀ ਕਮੀ:** ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਕੋਲ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਂ ਵਿੱਤੀ ਮਾਹਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਅਫਸਰਾਂ (Bureaucrats) 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਧਰੰਗ (ਠੱਪ) ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾ ਬਣ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਬਜਟ ਨਿਯੰਤਰਣ (Administrative and Budgetary control)

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਬਜਟ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ "ਸੁੱਧਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ" (mechanisms of precision) ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਧਾਨਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਆਪਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਰਾਜ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: **ਅੰਦਰੂਨੀ** (ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਲਾਗੂ) ਅਤੇ **ਬਾਹਰੀ** (ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਲਾਗੂ)।

1. ਬਜਟ ਨਿਯੰਤਰਣ: "ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ" (Budgetary Control)

ਬਜਟ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਡਿਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਰਚ ਹੋਵੇ।

ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ:

- ✓ **ਬਜਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ:** ਬਜਟ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਿੱਤੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਇੱਕ ਨੀਤੀਗਤ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਬਜਟ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਕੇ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ✓ **ਵਿੱਤੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਥੰਮ੍ਹ:**
 - **ਲੋਕ ਲੇਖਾ ਕਮੇਟੀ (PAC):** ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
 - **ਅਨੁਮਾਨ ਕਮੇਟੀ (Estimates Committee):** ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ "ਬਚਤ" (ਪੈਸੇ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ) ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

- **ਜਨਤਕ ਉਪਕਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Public Undertakings):** ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ (PSUs) ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ✓ **ਖਰਚੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਆਡਿਟ:** ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ - CAG) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਖਰਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ "ਵਿੱਤੀ ਗੜਬੜ" ਨਹੀਂ ਹੋਈ।
- ✓ **ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਜਟ (Performance Budgeting):** "ਕਿੰਨਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ" ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ, ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ"। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਟੀਚਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ: ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ (Administrative Control)

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ (ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹੇ।

ੳ. ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ (ਸਵੈ-ਨਿਯਮ - Internal Administrative Control)

ਇਹ ਉਹ "ਇਨ-ਬਿਲਟ" (ਅੰਦਰੂਨੀ) ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

- **ਪਦ-ਕਰਮ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ (Hierarchy and Supervision):** "ਸੀਨੀਅਰ-ਜੂਨੀਅਰ" ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਮਾਂਡ ਦੀ ਲੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
- **ਵਿਭਾਗੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਮੈਨੂਅਲ:** ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸੰਹਿਤਾ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਰੂਲਜ਼) ਇਹ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨਮਾਨੇ ਫੈਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।
- **ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਡਿਟ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ:** ਨਿਯਮਤ ਵਿਭਾਗੀ ਸਮੀਖਿਆਵਾਂ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ:** ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੰਦਾ, ਮੁਅੱਤਲੀ (suspension) ਜਾਂ ਬਰਖਾਸਤਗੀ (dismissal) ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅ. ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ (ਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਆਇਕ - External Administrative Control)

ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

- **ਸੈਂਪੀ ਗਈ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਵਾਈ:** ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਖਾਸ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਣ।
- **ਓਮਬਡਸਮੈਨ / ਲੋਕਪਾਲ (Ombudsman / Lokpal):** ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿੱਧਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- **ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (RTI):** ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ, ਆਰ.ਟੀ.ਆਈ. ਗੁਪਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਰੋਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- **ਨਿਆਇਕ ਸਮੀਖਿਆ (Judicial Review):** ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਲਟਰਾ ਵਾਇਰਸ' (ultra vires - ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ) ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਿਯੰਤਰਣਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ

ਪ੍ਰਣਾਲੀ	ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ	ਉਦੇਸ਼
ਬਜਟ ਨਿਯੰਤਰਣ	ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ	ਵਿੱਤੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਤ ਤਾਲਮੇਲ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ।
ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ	ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ	ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਰੁਸਲਤਾ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ।
ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ	ਕਾਨੂੰਨੀਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ	ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ' (Rule of Law) ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੇ।

ਇਹਨਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ "ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਰਾਜ" ਬਣਨ ਦਾ ਜੋਖਮ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਜਟ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ, ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਕੰਮ ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ, ਬਲਕਿ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੇ।

ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤਰਣ (Control Through Parliamentary Committees)

ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ "ਇੰਜਣ ਰੂਮ" ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਦਨ ਸਦਨ ਦੇ ਫਲੋਰ 'ਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਵੇਰਵੇ, ਬਜਟ ਲਾਈਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਛੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦਾ ਇਹ "ਭਾਰੀ ਕੰਮ" ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਿਯੰਤਰਣ ਲਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ?

1. **"ਮਹਾਰਤ ਦੇ ਪਾੜੇ" ਨੂੰ ਪੂਰਨਾ:** ਕਮੇਟੀਆਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ (MPs) ਨੂੰ ਆਮ ਰਾਜਨੀਤਕਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਚਰਚਾਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਬਾਹਰੀ ਮਾਹਰਾਂ, ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ (stakeholders) ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਹੀ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੀਤੀਗਤ ਜਾਂਚ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **"ਰਾਜਨੀਤਕਤਮਾਸ਼ੇ" ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ:** ਸਦਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹਿਸਾਂ ਅਕਸਰ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਕਚਮਕ-ਦਮਕ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਨਿੱਜੀ (ਗੁਪਤ) ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ, ਦੇ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. **ਨਿਰੰਤਰ ਜਵਾਬਦੇਹੀ:** ਸਦਨ ਦੇ ਉਲਟ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ

1. ਵਿੱਤੀ ਕਮੇਟੀਆਂ (ਵਿੱਤੀ ਨਿਗਰਾਨ - Financial Committees)

ਇਹ ਕਮੇਟੀਆਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜਨਤਕ ਪੈਸਾ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ:

- ✓ **ਲੋਕ ਲੇਖਾ ਕਮੇਟੀ (PAC):** ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿੱਤੀ ਨਿਗਰਾਨ। ਇਹ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀਆਂ ਆਡਿਟ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫੰਡ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੀ.ਏ.ਸੀ. ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੱਖਪਾਤ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ✓ **ਅਨੁਮਾਨ ਕਮੇਟੀ (Estimates Committee):** ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ "ਨਿਰੰਤਰ ਆਰਥਿਕ ਕਮੇਟੀ" (Continuous Economy Committee) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਸੁਝਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ✓ **ਜਨਤਕ ਉਪਕਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ:** ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. ਵਿਭਾਗ-ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਾਈ ਕਮੇਟੀਆਂ (DRSCs)

ਇਹ ਸਥਾਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਖਾਸ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੱਖਿਆ ਕਮੇਟੀ, ਸਿਹਤ ਕਮੇਟੀ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

- ✓ **ਨੀਤੀਗਤ ਨਿਗਰਾਨੀ:** ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਤ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, "ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ" (demands for grants - ਬਜਟ ਬੇਨਤੀਆਂ) ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਲਾਗੂਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ✓ **ਵਿਧਾਨਕ ਜਾਂਚ:** ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੱਡੇ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਵੋਟਿੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਾ-ਵਾਰ (clause-by-clause) ਜਾਂਚ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ shelves।

3. ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਕਮੇਟੀਆਂ (Accountability & Procedural Committees)

- ✓ **ਸਰਕਾਰੀ ਭਰੋਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Government Assurances):** ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸਦਨ ਦੇ ਫਲੋਰ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਟਰੈਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਹ ਚੈਕ ਕਰਕੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਖਾਸ ਭਰੋਸੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
- ✓ **ਅਧੀਨ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Subordinate Legislation):** ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਕਸਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ "ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਪ-ਨਿਯਮ" ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਇਹ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ (ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾ ਬਣਾਉਣ)।
- ✓ **ਐਡ-ਹਾਕ ਕਮੇਟੀਆਂ (Ad-Hoc Committees):** ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਕਮੇਟੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀ - JPC) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਵਿੱਤੀ ਘੁਟਾਲੇ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਨੀਤੀਗਤ ਅਸਫਲਤਾ ਵਰਗੇ ਖਾਸ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਂ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ

- **ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ:** ਇਹ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਰਿਕਾਰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ (binding) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕਦਬਾਅ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
 - **ਸੀਮਾਵਾਂ:**
 - ✓ **ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਰੂਪ:** ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਿਰਫ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਸਰਕਾਰ ਹਰ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
 - ✓ **ਪੱਖਪਾਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ:** ਕਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਂਚ ਦੀ ਤਿੱਖਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
 - ✓ **ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ:** ਕਮੇਟੀਆਂ ਕੋਲ ਅਕਸਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਉਪਲਬਧ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਖੋਜ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਦ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਉਹ ਜਾਂਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਨਮਾਨਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਆਇਕ ਨਿਯੰਤਰਣ (Judicial Control over Legislature & Executive)

ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (Judiciary) ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅੰਤਿਮ "ਵਾਚਡੋਗ" ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ। 'ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇਵੇਂ' (Separation of Powers) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ 'ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ' (Checks and Balances) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ।

1. ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਆਪਣੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਕਰੇ।

- ✓ **ਨਿਆਇਕ ਸਮੀਖਿਆ (ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ):** ਅਦਾਲਤਾਂ ਕੋਲ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਜਾਂ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਦ (null and void) ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 13)।
- ✓ **ਮੂਲ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Basic Structure Doctrine):** ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ "ਮੂਲ ਢਾਂਚਾ" (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸੰਘਵਾਦ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ) ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

- ✓ **ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ:** ਜਿੱਥੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਾਨੂੰਨ ਲਿਖਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਪਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ।
- ✓ **ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੇਧਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ:** ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੇਧਾਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

2. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨਮਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

- ✓ **ਰਿੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Writs Jurisdiction):** ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਵਾਨਾ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 32 ਅਤੇ 226) ਦੇ ਤਹਿਤ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰਿੱਟਾਂ (Writs) ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ:
 - (Habeas Corpus - ਬੰਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ): ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (Mandamus - ਪਰਮਾਦੇਸ਼): ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
 - (Prohibition - ਪ੍ਰਤੀਸ਼ੇਧ): ਕਿਸੇ ਹੇਠਲੀ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ।
 - (Certiorari - ਉਤਪ੍ਰੇਖਣ): ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (Quo Warranto- ਅਧਿਕਾਰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ): ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ:** ਅਦਾਲਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਟੈਸਟ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:
 - **ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਤਾ:** ਇਹ ਚੈੱਕ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।
 - **ਤਰਕਹੀਣਤਾ (ਵੈਡਨਸਬਰੀ ਸਿਧਾਂਤ - Wednesbury Principle):** ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਇੰਨੇ ਬੇਤਰਕੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਝਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਲਵੇ।
 - **ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨੁਕਸ:** ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ "ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਂ" (natural justice) ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਰਪੱਖ ਸੁਣਵਾਈ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਯਮ—ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ✓ **ਅਨੁਪਾਤਕਤਾ (Proportionality):** ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਹ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ (excessive) ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ	ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ	ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ
ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	ਐਕਟਾਂ (ਕਾਨੂੰਨਾਂ) ਦੀ ਨਿਆਇਕ ਸਮੀਖਿਆ	ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਿਆਇਕ ਸਮੀਖਿਆ
ਅਧਾਰ	ਗ਼ੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕਤਾ	ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਤਾ, ਤਰਕਹੀਣਤਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਗ਼ਲਤੀ
ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ	ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ	ਰਿੱਟਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ (Injunctions), ਹਰਜਾਨਾ
ਮੁੱਖ ਫਲਸਫਾ	ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ	ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ

ਮਹਾਰਤਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ

- **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖਰੇਵਾਂ (Separation of Powers):** ਭਾਵੇਂ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ "ਚਲਾਉਂਦੀ" ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਟੜੀਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਚੱਲੇ।
- **ਨਿਆਇਕ ਸਰਗਰਮੀ (Judicial Activism):** ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ—ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਧਾਨਕ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- **ਨਿਆਇਕ ਸੰਜਮ (Judicial Restraint):** ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਿਆਇਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪੂਰਨ (absolute) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ 'ਲੋਕਸ ਸਟੈਂਡਾਈ' (locus standi - ਕੇਸ ਦਾਇਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ), 'ਰੇਸ ਜੂਡੀਕਾਟਾ' (res judicata - ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ 'ਤੇ ਰੋਕ) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 121/211, ਜੋ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਬਹਿਸਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ) ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਾਬੱਧ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Administrative Culture)

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਾਂਝੇ ਮੁੱਲਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਇੱਕ "ਅੰਦਰੂਨੀ" ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦਾ "DNA" ਹੈ—ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਨਤੀਜੇ ਕਿਉਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੋਧਿਕ ਬੁਨਿਆਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਖੋਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਹ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਉਪਯੋਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. **ਬੋਧਿਕ ਸਰੋਤ: ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ (Gabriel Almond):** ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਹੁੰਚ"—ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ—ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ" (ਮੁੱਲ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ) ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ: ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਵਰਬਾ (Almond and Verba):** "ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ" ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪਛਾਣ ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਸਿਡਨੀ ਵਰਬਾ ਦੀ 1963 ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ "ਦਿ ਸਿਵਿਕ ਕਲਚਰ" (The Civic Culture) ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮਸ਼ੀਨੀ, ਨਿਯਮਬੱਧ ਮਸ਼ੀਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਨੇ ਸੁਝਾਇਆ ਸੀ) ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚੇ-ਮਿਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।
3. **ਪਰਿਸਥਿਤਿਕ ਯੋਗਦਾਨ: ਫ੍ਰੈਡ ਰਿਗਜ਼ (Fred Riggs):** ਇਸ ਸੋਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਫ੍ਰੈਡ ਰਿਗਜ਼ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ "ਪਰਿਸਥਿਤਿਕ ਪਹੁੰਚ" (ecological approach) ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਰਿਗਜ਼ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਬੱਧ" (culture-bound) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਡਲ—ਜੋ ਅਗਰੇਰੀਆ (ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ) ਅਤੇ ਇੰਡਸਟਰੀਆ (ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਢ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੱਕ ਤਾਲਮੇਲ (synthesis) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ "ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ" (Scientific Management) ਸਕੂਲ (ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ) ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟ ਕੇ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

- ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।
- ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਸਿਡਨੀ ਵਰਬਾ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਇਆ।
- ਫ੍ਰੈਡ ਰਿਗਜ਼ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ "ਪਰਿਸਥਿਤਿਕ" (ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ/ਵਾਤਾਵਰਣਕ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂ, ਰਵੱਈਆਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੂਹਿਕ ਭੰਡਾਰ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਹੁਦੇ ਦੀਆਂ ਰਸਮੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪੁਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- **ਰਸਮੀ ਬਨਾਮ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ:** ਜਿੱਥੇ ਰਸਮੀ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪਦ-ਕਰਮ (hierarchy) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਪੱਖ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ) ਇਹ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਰੋੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੱਤ

ਵਿਦਵਾਨ ਅਕਸਰ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

- **ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ:** ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਬੱਧ" ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਜੋ ਪਦ-ਕਰਮ (hierarchy) ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ-ਗਾਹਕ (patron-client) ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- **ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਾਸਤ:** ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ (colonial-era) ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ (elite), ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ, ਜਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
- **ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ:** ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਖਾਸ ਨਿਯਮ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਏਜੰਸੀ "ਜੋਖਮ ਤੋਂ ਬਚਣ" (risk avoidance) ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਸੁਸਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੁੱਖ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੱਤ / ਹਿੱਸੇ

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

1. **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ:** ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਨੈਤਿਕਤਾ।
2. **ਟੀਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ:** ਕੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ "ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਨ" (ਸਰਗਰਮ) ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਜਾਂ "ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ" (status quo - ਸੁਸਤ) ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ:** ਅਧਿਕਾਰੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੁਰੰਤ ਦਬਾਅ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕਸੰਕਟ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ) ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. **ਵਿਵਹਾਰਕ ਨਮੂਨੇ:** ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਹੋਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ "ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ" ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ।

- **ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ/ਅਸਫਲਤਾ:** ਕੋਈ ਨੀਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਜਾਂ ਸੁਸਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਨੀਤੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।
- **"ਰਸਮੀਵਾਦ" (Formalism) ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ:** ਕਈ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਾਨੂੰਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਸਿਧਾਂਤ) ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ (ਹਕੀਕਤ) ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।
- **ਸ਼ਾਸਨ ਸੁਧਾਰ:** ਸਿਰਫ ਕਾਨੂੰਨ ਬਦਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਅਕਸਰ ਬੇਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਇੱਕ ਲੰਮੀ, ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ, ਨਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਤੱਤ (incentives) ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਮੀਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪਹਿਲੂ

ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕਾਰਕ	ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਇਤਿਹਾਸਕ	ਸਖ਼ਤਤਾ, ਕੁਲੀਨਤਾ (elitism), ਜਾਂ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਰਾਜਨੀਤਿਕ	ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ (autonomy) ਜਾਂ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਸਮਾਜਿਕ	ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਸੰਸਥਾਗਤ	ਨਿਯਮ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ "ਆਯਾਤ" ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਾਡਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਡਲ ਸਥਾਨਕ "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ" ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਕਸਰ ਜੜ੍ਹ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਧਾਰ (Corruption & Administrative Reforms)

ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਇੱਕ "ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਟੈਕਸ" ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ "ਛੋਟੇ" ਲੈਣ-ਦੇਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਵਸਥਿਤ "ਸਟੇਟ ਕੈਪਚਰ" (ਰਾਜ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:

- **ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ:** ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਲਾਭ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਨਾ, ਵਾਅਦਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।
- **ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਸੂਲੀ (Extortion):** ਉਹਨਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।
- **ਗਬਨ ਅਤੇ ਧੋਖਾਧੜੀ (Embezzlement & Fraud):** ਜਨਤਕ ਫੰਡਾਂ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਰੀ, ਜੋ ਅਕਸਰ "ਫਰਜ਼ੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ" (ghost workers), ਫਰਜ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਠੇਕਿਆਂ 'ਤੇ ਵੱਧ ਬਿਲਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- **ਭਾਈ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ (Nepotism & Favoritism):** ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਜਾਂ ਠੇਕੇ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਕਰਨਾ।
- **ਰਸੂਖ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ (Influence Peddling):** ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਲਈ ਲਾਭ ਜਾਂ ਤਰਜੀਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ।

ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਕਸਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- **ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ:** ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਟੀਆ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- **ਆਰਥਿਕ ਵਿਗਾੜ:** ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਧੂ ਲਾਗਤ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- **ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ:** ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਕਸਰ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- **ਸੰਸਥਾਗਤ ਖੋਰਾ:** ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ (compromise) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਪਰਾਧ ਮੁਕਤੀ (impunity) ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।